

Polona Sitar

Modernizacija pranja, potrošnja in gospodinjsko delo: Vpliv nakupa pralnega stroja v individualnem gospodinjstvu na uvajanje javnih pralnic v socialistični Sloveniji

UDK 64:001.895

UDC 64:001.895

SITAR Polona, univ. dipl. etnologinja in kulturna antropologinja ter komunikologinja, mlada raziskovalka, Znanstveno-raziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Inštitut za kulturne in spominske študije, SI-1000 Ljubljana Novi trg 2, psitar@zrc-sazu.si

Modernizacija pranja, potrošnja in gospodinjsko delo: Vpliv nakupa pralnega stroja v individualnem gospodinjstvu na uvajanje javnih pralnic v socialistični Sloveniji

Zgodovinski časopis, Ljubljana 69/2015 (152), št. 3-4, str. 448–473, cit. 81

1.01 izvirni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Avtorica v svoji razpravi obravnava mrežo družbenih obratov, natančneje pralnice, ki so v socializmu veljale za pot do razbremenitve gospodinjskega dela, saj naj bi z njihovo pomočjo individualno gospodinjstvo, ki ženskam nalaga skrb za družino, postalo del družbene proizvodnje. Množična potrošnja in proizvodnja v Jugoslaviji sta vplivali na vedno večjo dosegljivost pralnih strojev v individualnih gospodinjstvih, kar pa je oteževalo delovanje javnih pralnic. V razpravi je bilo ugotovljeno, da je večina žensk po nakupu pralnega stroja v svojem gospodinjstvu namesto v javnih pralnicah prala doma. Pranje je veljalo za delo, za katerega se je v obdobju javnih pralnic plačevalo, s pojavom pralnega stroja pa se je umeščalo nazaj v neplačano zasebno sfero.

Ključne besede: gospodinjsko delo, pralnice, pralni stroj, potrošnja, Slovenija

Avtorski izvleček

SITAR Polona, BA in Ethnology and Cultural Anthropology, BA in Communicology, Junior Researcher, Research Centre of the Slovenian Academy of Sciences and Arts, The Institute of Culture and Memory Studies, SI-1000 Ljubljana Novi trg 2, psitar@zrc-sazu.si

Laundry Mechanisation, Consumption and Housework: The Impact of Purchase of Washing Machines in Individual Households on Introduction of Public Wash Houses in Socialist Slovenia

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 69/2015 (152), No. 3-4, pp. 448–473, 81 notes

Language: Sn. (En., Sn., En.)

The author discusses a network of wash houses which were in socialism considered to be a means of disburdening women of their workload in the household; by means of wash houses individual households, where women were required to look after their family, would become a part of social production. Mass consumption and production in Yugoslavia had an impact on increasing availability of washing machines in individual households, making the operation of public wash houses difficult. The findings of the treatise state that after having purchased a washing machine, the majority of women did their laundry in the privacy of their homes rather than in wash houses. In the period of public wash houses, doing laundry was considered to be work that had to be paid for, the emergence of washing machines placed it back to unpaid private sphere.

Key words: housework, wash houses, washing machine, consumption, Slovenia

Author's Abstract

1 Uvod

»Ampak tist ta pru pralni stroj, k sva ga dobila ...« se je spominjala Mila in pri tem med vzdihom zamahnila z roko: »Ja, a veš kakšno veselje je blo to! Ni blo treba na roke prat! So sosede pršle gledat in sprašvale: 'A res opere? A dober opere?'« Tako se je Mila, 87-letna gospa, rojena v Klečah pri Dolu v okolici Ljubljane, s katero sva se sestali na kavi v enem izmed ljubljanskih domov za ostarele, spominjala prvega pralnega stroja v svojem gospodinjstvu.¹ V tej razpravi bomo preko Milinih izkušenj in izkušenj drugih sogovornic poskusili razumeti, kako je v obdobju socialistične Slovenije (1945–91) potekalo uvajanje javnih pralnic in kakšen vpliv so imele na umeščanje gospodinjanskega dela iz zasebne v javno sfero.

Prispevek temelji na Milini zgodbi, ker je izmed vseh sogovornic največkrat izpostavila spremembe, ki jih je v njeno gospodinjstvo prinesel pralni stroj. Izbira sogovornic je potekala po metodi snežne kepe. Ko sem se zbližala z osrednjo sogovornico Milo, s katero sva se družili v enem izmed ljubljanskih domov za ostarele, kjer Mila živi, sem jo zaprosila, da me je seznani s svojo socialno mrežo ljudi, s katerimi sem opravila nestrukturirane intervjuje. Te sogovornice v glavnem prihajajo iz bolj urbanih delov Slovenije, z obrobja ali središča Ljubljane. Zaradi želje po vključitvi sogovornic, ki prihajajo tudi s podeželja, sem del etnografskega dela opravila tako, da sem prek svoje socialne mreže vzpostavila stike in opravila intervjuje z ženskami po vsej Sloveniji, da bi lahko prikazala bolj raznolike izkušnje življenja žensk v obdobju socializma.

V 50-ih letih, v obdobju uvajanja javnih pralnic, se je pojem čistoče in higiene povezoval z vrednotenjem socialističnega družbenega napredka. Vida Tomšič je poudarila, da se je treba boriti proti vsakdanjim nadlogam, kot sta zaostalost in nehihienske navade, »saj dobro vemo, da ni socializma in komunizma tam, kjer žive ljudje v umazaniji in neznanju.«² Z razvojem modernizacije sta vse bolj množična potrošnja in proizvodnja v Jugoslaviji vplivali na vedno večjo dosegljivost pralnih strojev v individualnih gospodinjstvih, zato nas bo v prispevku zanimal vpliv nakupa pralnega stroja na delovanje javnih pralnic in na umeščanje gospodinjanskega dela v javno oziroma zasebno sfero.

¹ Vsa imena sogovornic so izmišljena, da bi zaščitili njihovo zasebnost. Intervjuji z njimi so potekali v okviru opravljanja terenskega dela za doktorsko disertacijo med leti 2013 in 2015.

² Tomšič, *Iz zveznega posvetovanja*, str. 99–100.

Industrijski kapitalizem je preoblikoval in na novo uredi patriarhat tako, da je vzpostavil institucijo nuklearne patriarhalne družine, s čimer je politično-ekonomski prostor razcepil na dve med seboj ločeni sferi. Razdelitev javnega in zasebnega je bila vzpostavljena z delitvijo po spolu, pri čemer so bili moški mezdni delavci in družinski hranitelji, ženska vloga pa je bila nevidna in podrejena ter omejena na gospodinjsko delo in materinstvo.³ Po 2. svetovni vojni so nove socialistične države poskušale preseči dihotomije javnega in zasebnega v okviru obnovitve družinskega modela za podporo državne ekonomije, pri čemer je bilo javno razumljeno kot politično-institucionalno in zasebno kot tradicionalna družinska zasebnost.⁴

Socializem je preoblikoval moške in ženske vloge in odprl nuklearno družino, saj je socializiral mnoge elemente reprodukcije, s čimer je spreminjal odnos med »domačo« in »javno« sfero, znano iz kapitalističnega 19. stoletja. S procesi podružabljanja nekaterih nalog družine, kot so varstvo, vzgoja in izobraževanje, ni šlo za odpravljanje družine nasploh, ampak predvsem za spreminjanje in odpravljanje patriarhalne družine, ki je ob ohranjanju neenakopravnosti v odnosih izven družine ovirala nadaljnje humaniziranje medsebojnih odnosov.⁵ Na eni strani je biološka reprodukcija postajala del javne sfere, istočasno pa je prostor javnega postajal vedno bolj domač obema spoloma.⁶ Čeprav je osnovno razlikovanje med gospodinjstvom in javnim ostalo, je v socializmu prišlo do preobrazbe buržujske javnosti.⁷

Za boljše razumevanje javne in uradne govorice socialističnega sistema o gospodinjah in gospodinjskem delu skozi perspektivo uvajanja javnih pralnic v zgodnjem obdobju socializma bomo analizirali članke v časopisu Sodobno gospodinjstvo.⁸ Poleg tega analiza temelji tudi na statističnih podatkih Statističnega letopisa LR Slovenije, ki je začel izhajati v Ljubljani leta 1953 pod okriljem Zavoda za statistiko in evidenco LR Slovenije. Z njimi bomo pokazali na ceno pralnih strojev za posamezno časovno obdobje in dobiček od prodaje, da bi lahko ocenili njihovo razširjenost in dostopnost. Vključili bomo tudi analizo oglasov za pralne stroje v 60-ih letih, v obdobju uvajanja prvih pralnih strojev na tržišče iz revije Naša žena, ki neprekinjeno izhaja od leta 1941 in predstavlja najstarejšo slovensko žensko in družinsko revijo. Za analizo člankov in oglasov smo se odločili, ker nam omogočajo vpogled v javno govorico socialističnega sistema o dostopnosti, ceni in kvaliteti pralnih strojev ter kronološki pregled njihovega uvajanja v gospodinjstva.

Metodološko se bomo naslonili tudi na analizo nestrukturiranih intervjujev s sogovornicami, rojenimi pred 2. svetovno vojno, ki so svoje aktivno življenje

³ Družinski ideal ob koncu 19. stoletja v Evropi je temeljil v možu/očetu kot poglavarju na čelu, ki je skrbel za materialno blagostanje družine, varnost, ugled in ženo/materjo, ki je skrbel za vzgojo otrok in družinsko potrošnjo (Vodopivec, *Ženske v 19. stoletju*, str. 31).

⁴ Jalušič, *Between the Social*, str. 105.

⁵ Jogan, *Emancipacija žensk*, str. 51.

⁶ Verdery, *From Parent-State*, str. 232.

⁷ Gal in Kligman, *The Politics of Gender*, str. 48.

⁸ Časopis je izhajal v okviru Zavoda za napredek gospodinjstva v Ljubljani, ki je nastal pod okriljem Antifašistične fronte žena, kasneje preoblikovane v Zvezo ženskih društev Slovenije. Prvič je izšel leta 1954, izhajal pa je vse do leta 1960 in predstavlja najpomembnejšo izobraževalno gospodinjsko literaturo v tem obdobju, zato nam bo služil kot izobraževalni diskurz tistega časa.

preživele v socializmu. V raziskavi bomo uporabili metodo ustne zgodovine (*angl.* 'oral history'), ki temelji na zbiranju govornih in zapisanih spominov vsakdanjega življenja in posameznikov odnos do njih. V ustni zgodovini je najpogostejša življenjska zgodba, pripoved o izkušnjah življenja posameznika kot celote, ki vključuje pomembne življenjske dogodke, izkušnje in doživljanje, pravi Mojca Ramšak.⁹

Raziskovalci, ki uporabljajo pristop ustne zgodovine pri raziskovanju zgodovine žensk, pravijo, da je ta metoda uporabna za zbiranje subjektivnih, ne objektivnih informacij.¹⁰ Kot pravi Thompson, intervjuji ustne zgodovine priskrbijo pogled na prenos vrednot iz generacije v generacijo, podajo boljši vpogled v kulturne vzorce in občutke posameznika.¹¹ Ustni vir izvira iz neposredne osebne izkušnje, zato ne more biti potrjen, lahko pa je ovrednoten z umestitvijo v širši kontekst, pri čemer pa sta potrebna ustrezna kritika virov in ureditev gradiva za analizo. Našo razpravo bomo zato utemeljili na teoretskih spoznanjih, objavljenih v relevantni zgodovinski in antropološki literaturi za razumevanje širšega družbenega in zgodovinskega konteksta.

2 Delovanje javnih pralnic in uvajanje prvih pralnih strojev v gospodinjstvo (1945–65)

1.2 Obdobje ročnega pranja in uvajanje javnih pralnic

Mila je samo ena izmed mnogih žensk, ki je tehnološki napredek v svojem gospodinjstvu opredelila z uvajanjem pralnega stroja. Ker so mnoge sogovornice izkusile pranje na roke, so spremembo strojnega pranja opisale kot izjemno veselje in napredek. Pri tem so za primerjavo pogosto navedle svoje matere, ki so vse življenje prale na roke. Do njih so čutile usmiljenje, še posebno do tistih, ki so imele veliko otrok. »V tistih časih, ko smo bli mi otroci, takrat je bilo pa res hudo. Ni mogla bit mama zaposlena pa tolk prat,« je dejala Mila, ko se je spominjala, kako je njena mama prala v velikem loncu v kuhinji. Spomnila se je reklame za milo Radion, katere geslo je bilo »Radion pere sam«,¹² in v nasmehu začela zmajevati z glavo, ko mi je pripovedovala, da Radion ni pral sam, saj je bilo treba perilo kljub temu ročno namiliti, zdrgniti in splakniti.

⁹ Ramšak, *Portret glasov*, str. 16. Kot opozarjata Marija Makarovič in Marta Košuta, najdemo v enciklopedijah biografske podatke o znamenitih osebnostih, pomembnih za zgodovino človeštva ali za posamezen narod, ničesar pa ne najdemo o »nepregledni množici tistih, ki so temelj žitja in bitja vsakega naroda« (Makarovič in Košuta, *Ena duša*, str. 7–8).

¹⁰ Glej npr. Oakley, *Interviewing Women*; Riessman, *Gender is not Enough*; Ritchie, *Doing Oral History*.

¹¹ Thompson, *Oral History*, str. 296 in 301.

¹² Leta 1928 in 1929 je bilo v dnevnih časopisih mogoče najti reklamo za Radion z geslom: »Radion pere sam!« Osrednja junakinja je bila Marica, ki je imela dolg in srečen zakon prav zaradi mila Radion. V prvi seriji reklam je bila Marica dekle pred poroko, ki je poznalo vse dobre lastnosti Radiona, in sicer, da pere tako dobro, da bo ona lahko ostala za vedno mlada, lepa in poželjiva. Kasneje, ko se je poročila, je bila Marica popolna soproga, ker je Radion pral sam, saj je imela več časa za svojega moža.

Ročno pranje je ženskam predstavljalo naporno delo, ki so ga opravljale v sklopu drugih gospodinjskih opravil. Marija, gospodinja na podeželju s končano osnovno šolo, rojena leta 1933 v Kozjem, se je spominjala: »Sn mela tak vlek čeber namočenga tistga drobiža. Veš kak je blo praja, ko ni blo pleničk za otroke! Včas je bla ura polnoč, ko sn šla ležet, da sn tole vse pooprala. Pa ponoč kruh pekla pa ponoč prala, podnev pa na njivi pa na traunk delala.« Ročno pranje je po pripovedovanju sogovornic veljalo za največjo obremenitev in zahtevalo ogromno časa.

Tudi v mestu je obdobje pred pralnim strojem veljalo za težko. Meta, računovodja, rojena leta 1928 v Domžalah, ki je živela sama v garsonjeri v središču Ljubljane, se je spominjala, da je prala v električnem loncu. »Človk zmeri najrajš doma opere, sem rekla, bom kr tko. Joj, mi je pa tolkrat čez ušlo v kopalnici, pa tak smrad je bil notr. Tko vroče, de ni blo za prenest. Sem mogla pol vse prezračet, tok je bil slab zrak, pa tista para ... Js sn bla mokra do kože, pr pralnem stroju pa ni blo nč vroče. Pa škoda je blo stanvanja.«

Integracija žensk v sfero dela je bila v socializmu povezana z vzpostavitvijo javnih servisov razširjenega gospodinjstva stanovanjske skupnosti v obliki pralnic, vrtcev in obratov za družbeno prehrano ter trgovskih mrež za dostavo živil na dom.¹³ Mreža družbenih obratov, kot so pralnice, šivalnice in gospodinjski servisi, so v socializmu veljali za pot do razbremenitve gospodinjskega dela žensk in njihove enakopravnosti,¹⁴ saj naj bi s tem, ko bi individualno gospodinjstvo, ki ženskam nalaga skrb za družino, postalo del družbene proizvodnje, ženskam omogočilo več časa za udejstvovanje v javnem življenju.¹⁵ V javnem diskurzu v 50-ih letih opazimo, da naj ženske na novo prihranjen čas z razbremenitvijo gospodinjskega dela porabijo za sodelovanje v javnem življenju kot enakopravne državljanke, za večjo storilnost in kvalifikacijo na delovnem mestu ter izobraževanje, da bi dosegle polno družbeno enakopravnost, čas pa naj posvetijo tudi izobraževanju in vzgoji otrok.

V sklopu povojne obnove porušene države in sledenju socializmu po zgledu Sovjetske zveze je bilo vključevanje žensk v gospodarsko življenje eno izmed pomembnih političnih ciljev.¹⁶ Novonastala Jugoslavija se je po 2. svetovni vojni spoprijemala s padcem življenjskega standarda, saj je bilo prebivalstvo na robu lakote in odvisno od 416 milijonov dolarjev tuje pomoči organizacije UNRRA (Uprava združenih narodov za pomoč in obnovo). V prvih povojnih letih so politični

¹³ Prvi obrat družbene prehrane je bil v Ljubljani v bežigrajski občini, pobudo zanj pa so dala občinska vodstva in sindikalne podružnice posameznih podjetij. Menza je začela obratovati januarja 1958. Prvo četrletje so pripravljali 120 zajtrkov, 400 toplih malic, 200 kosil in 100 večerij. Število je bilo sprva manjše od predvidenega, ker so bili ljudje nezaupljivi, toda zaradi dobre organizacije, kvalitetnih in poceni malic, je število hitro naraščalo. V juliju so pripravljali 1000 toplih malic, z oktobrom pa so dnevno pripravljali 120 zajtrkov, 1250 toplih malic, 220 kosil in 100 večerij, tako da se je obrat kmalu izkazal za premajhnega (Čerin, *Obrat družbene prehrane*, str. 5–6).

¹⁴ Beltram, *Reforma obvezne šole*, str. 67.

¹⁵ Tomšič, *Kako gledamo socialisti*, str. 2.

¹⁶ Jeraj, *Slovenke na prehodu*, str. 260.

voditelji in javna glasila v skladu s sovjetskim vzorom poudarjali ideal zaposlene in moškemu enakovredne ženske, jugoslovanska ustava iz leta 1946 pa je žensko priznala za polnopravno državljanko in jo socialno zaščitila. Naslednje leto se je začelo odvijati plansko gospodarstvo (1947–51), v katerem so ženske postale ključni element njegovega udejanjanja.

Mreža družbenih obratov je predstavljala pot do razbremenitve gospodinje in tudi zavestno rušenje materialnih in moralnih temeljev patriarhalne družine.¹⁷ Največ skrbi je bilo namenjene javni prehrani, precej manj razumevanja pa je bilo za ustanavljanje pralnic, šivalnic in krpalnic z argumentom denarne izgube. Ti servisi so bili razumljeni predvsem kot razbremenitev žene pri opravljanju njenih dolžnosti in manj kot pomoč vsej družini.¹⁸ Ko se je proizvodnja pralnih strojev začela povečevati, so v javnosti poudarjali, da je potrebno ženske, že zaposlene z ostalimi gospodinjskimi opravili, razbremeniti z mehanizacijo pranja, ki je bila namenjena predvsem lažšanju življenja zaposlenih žensk, da bi lahko v službo prihajale bolj spočite. Pri tem opazimo ohranjanje diskurza o gospodinjskem delu kot »ženskem delu«, ki so ga ženske opravljale v svojem prostem času.

Jugoslovanska družbena ureditev je sledila razvoju socializma, ki se je zavzemal za uveljavitev načela delavskega in družbenega samoupravljanja, ta pogled pa se je razlikoval od razvoja socializma v Sovjetski zvezi, ki je temeljil na vsemogočnosti države. Po ekonomski blokadi Sovjetske zveze leta 1948 se je Jugoslavija znašla na robu gospodarskega in političnega zloma, zato je začela navezovati stike z zahodom. Sledile so nove reforme, ki so nadomestile sovjetski model državnega socializma z novim samoupravljalnim socialističnim sistemom. Te reforme so vključevale model »družbene lastnine« in nadomestile »državno lastnino«.¹⁹

Po sporu med Stalinom in Titom, ker je slednji želel večjo stopnjo samostojnega odločanja v jugoslovanski politiki, so vedno glasnejši postajali tisti, ki so menili, da bi bilo treba moškim zagotoviti dovolj visoke plače za preživljanje družine, da bi lahko ženske ostale doma. Mehanizacija pranja je služila, da olajša »ženam njihovo delo v prostem času, da ne bodo prihajale izčrpane na službena mesta«,²⁰ pri čemer opazimo ohranjanje diskurza o gospodinjskem delu kot »ženskem delu«, ki ga ženske opravljajo v svojem prostem času. Proizvodnja pralnih strojev se je začela povečevati,²¹ pri čemer pa je javni diskurz leta 1955 poudarjal, da je treba gospodinjam, že zaposlenim z drugimi gospodinjskimi opravki, priskrbeti mehanizacijo pranja in jih s tem razbremeniti.²²

¹⁷ Jogan, *Emancipacija žensk*, str. 51.

¹⁸ Jeraj, *Slovenke na prehodu*, str. 282.

¹⁹ Klemenčič in Žagar, *Yugoslavia's Diverse Peoples*, str. 203.

²⁰ A., *Perilo – operi se!*, str. 76.

²¹ Tovarna v Zagrebu je leta 1954 izdelovala pralne stroje za 120 kg in 35 kg perila, podjetje v Škofji Loki je začelo izdelovati pralne stroje za 20 kg perila, opaziti pa je bilo pomanjkanje cenovno ugodnih manjših pralnih strojev (Povoden, *Razbremenimo gospodinje*).

²² Povoden, *Razbremenimo gospodinje*.

Leta 1955 je bilo mogoče mehanizirano prati s pomočjo enodružinskih malih gospodinjskih pralnih strojev²³ in javnih pralnic, ki so bile različnih vrst. V 'najemne' je gospodinja prinesla perilo ter sama oprala pod strokovnim vodstvom. V 'obrtih' pralnicah je perilo pralo, sušilo in likalo strokovno osebje in ga po potrebi tudi kemično očistilo. V manjših pralnicah so bili majhni stroji, ki so oprali od 4 do 8 kilogramov perila in v katerih je bilo perilo oprano in dostavljeno strankam še isti dan. V velikih pralnicah so bili stroji večji, prav tako so bile bolj organizirane glede dostavljanja perila in imele boljšo mehanizacijo zaradi svoje velikosti, bile pa so primerne samo za naselje nad 30.000 prebivalcev.²⁴

Leta 1956 so se v mestih že pojavljale prve pralnice, ki pa so delovale v slabih pogojih, saj so bile nameščene v neprimernih prostorih, strojna oprema je bila pomanjkljiva in zastarela, prav tako je bilo strokovno znanje osebja nezadostno.²⁵ Mateja Jeraj ocenjuje, da je bilo stanje glede javnih servisov na podeželju precej slabše kot v mestih,²⁶ toda počasi se je moderniziralo tudi podeželje. Leta 1957 je gospodarski odsek pri Kmetijski zadrugi kupil pralnik za kmečke gospodinjke, ki pa še ni bil v celoti izkoriščen,²⁷ zato so občinski centri za napredek gospodinjstva v podeželskih občinah leta 1960 nudili vzgojo podeželskega prebivalstva glede sodobnega načina gospodinjstva s tečaji in seminarji.²⁸

V članku iz časopisa *Sodobno gospodinjstvo*, ki je bil objavljen leta 1960 in se nanaša na stanje v pralnici v Celju, lahko preberemo, da so pralnice pomenile veliko razbremenitev predvsem za zaposlene ženske. Pranje v pralnici ni veljalo za posebej drago. Prav tako so se v pralnicah zaposlovale ženske, ki so imele s tem tudi dodaten vir zaslužka.²⁹

Mila ni uporabljala javnih pralnic, saj je imela alergijo na pralne praške. »Ni se mi zdel tko, da bi dajala v pralnice. Na primer zarad praška, k mam alergijo na praške. Js vem, kašen prašek nucam, antialergičen. Ponavad dam še enkrat prat, tko de je res čist čisto. Ne, nkol nisem nosla v pralnico, vse na roko. Kdo bo pa dnar

²³ Pralni stroj je samostojno stoječ stroj večjih dimenzij za pranje večjih količin perila v javnih pralnicah in domovih. Pralnik je električna ali ročna gospodinjska naprava, ki opere do 5 kilogramov perila, ožemalniki (električne centrifuge, hidravlične stiskalnice, ročne valjne ožemalnike) pa so priprave za ožemanje perila (Spiler, *Imena gospodinjskih aparatov*, str. 51–2).

²⁴ Povoden, *Razbremenimo gospodinjke*, str. 58–61.

²⁵ Povoden, *Razbremenimo gospodinjke*, str. 62.

²⁶ Jeraj, *Slovenke na prehodu*, str. 285.

²⁷ Kmetijska zadruga je leta 1957 v Reki na Pohorju v brezplačno uporabo ponudila pralnik, da bi med gospodinjami vzbudila čim več zanimanja za nov način pranja. Število gospodinj, ki so ga uporabljale, se je višalo, saj je ena gospodinja v povprečju ročno prala 3 do 5 ur dnevno, toda kljub temu pralnik še ni bil v celoti izkoriščen. V začetku ni bilo pretiranega navdušenja za takšen način pranja, ko pa so gospodinjke spoznale prednosti pralnika, je število peric začelo naraščati, zato je kmetijska zadruga načrtovala nakup večjega števila električnih gospodinjskih strojev (Nepodpisano, *Pralnik za kmečke gospodinjke*, str. 156).

²⁸ Izobraževanje o pranju je potekalo tudi v obliki knjig. Leta 1960 najdemo v *Sodobnem gospodinjstvu* oglas Centralnega zavoda za napredek gospodinjstva v Ljubljani, ki je izdal knjigo z naslovom *Pranje in likanje za 500 dinarjev*: »Če želite, da boste imeli lepo belo perilo in da vam bo dolgo služilo, ga morate tudi pravilno prati, pa najsi ga perete ročno ali na stroju.« (Boštjančič, *Modernizacija kmečkih gospodinjstev*, str. 2–3).

²⁹ RŽ, *Nekaterim celjskim gospodinjкам*, str. 78.

dal? Prov pocen ni blo.« Meta, računovodkinja, rojena leta 1928 v Domžalah, se z njo ni strinjala, saj pranje v javnih pralnicah po njenih besedah ni bilo drago: »Js sem rekla, da se ne splača doma prat, tok se mi je pocen zdel. Voda pa vse skup tole ... Js sem nosla. Ampak en teden sem pa čakala, zato, k to je treba nabrat tok perila zato, da oni operejo.« Mila ni uporabljala javnih pralnic, ker so bile zanjo predrage, prav tako pa je bila tudi alergična na pralni prašek. Meta je prala v javnih pralnicah, saj se ji pranje v njih za razliko od Mile ni zdelo drago, jo je pa motilo, da je trajalo dolgo časa. Meta je opozorila, da so ženske v povojnem obdobju v javnih pralnicah prale predvsem prte in rjuhe, da so zmanjšale obremenitev ročnega pranja, po navadi pa niso plačevale tudi za sušenje in likanje, ampak so rjuhe še vlažne prinesle domov, saj jih je povojno pomanjkanje prisililo k iskanju kompromisov.

Proces prehajanja pranja iz zasebne v javno sfero v obliki pralnic ni povsod naletel na odobravajoče odzive. V članku Vide Tomšič iz leta 1958 lahko preberemo: »Ogledali smo si prve zarodke stanovanjske skupnosti v Ljubljani in smo ugotovili, da bodo nekateri servisi zelo težko obratovali, ker se ženske upirajo, da bi prišle v njihova stanovanja na delo tuje ženske. Marsikje se žene sprejo in nočejo več prati s skupnim pralnim strojem.«³⁰ Razmere so se spreminjale zelo počasi, tudi zato, ker so bile ženske prepričane, da same boljše operejo. Obstajala je globoko zakoreninjena predstava o tem, »da se prava ženska spozna po belem perilu in zloščenih tleh.«³¹ S pranjem v javnih pralnicah naj bi se del dohodkov vlagal v skupne naprave, ki bi hitreje dvigale življenjski standard. V socialistični proizvodnji je veljalo, da tehnični napredek ne more priskrbeti dobrih ekonomskih rezultatov, če ne temelji na napredku v organizaciji dela in specializaciji, česar v individualnem gospodinjstvu ni bilo mogoče doseči.

2.2 Elektrifikacija kot temelj gospodarskega razvoja v socializmu

»Midva, ko sva zidala, še ni blo pralnega stroja«, se je spominjala Mila. »Je reko tist, k je napelavo elektriko: ‚Kam pa nej denem štekerje za pralni stroj?‘ ,Ooo,‘ sem rekla, ‚kje pa, če bo kdaj pralni stroj!‘« Uvedba pralnega stroja in ostalih gospodinjskih pripomočkov seveda ni bila mogoča brez elektrifikacije domov. Ko sem spraševala Magdaleno, rojeno leta 1926 v vasi blizu Vojnika pri Celju, ki je vse življenje preživela na kmetiji, o kuhinjskih pripomočkih v obdobju po vojni, me je pogledala in se nasmehnila moji naivnosti: »Nismo jih imeli, ker jih nismo imeli kam uštekati. Mel smo kafe mlinček za na roke, nobenga orodja, nobenih mašinc. Einfah življenje je blo.«

Elektrifikacija je bila ključna strukturna komponenta gospodarskega in ekonomskega razvoja socializma. Januarja 1946 je nova jugoslovanska ustava uvedla centralno plansko ekonomijo in nacionalizirala več kot 90 % državne lastnine, industrializacija in elektrifikacija pa sta postali osrednja ekonomska cilja.³² Indu-

³⁰ Tomšič, *Stanovanjska skupnost*, str. 67.

³¹ Vodopivec, *Sem delavka, mati, gospodinja*, str. 77.

³² Klemenčič in Žagar, *Yugoslavia's Diverse Peoples*, str. 197.

strializacija in elektrifikacija med leti 1945 in 1955 sta sprožili mnogo ekonomskih in socialnih procesov za hitro preobrazbo gospodarskega in družbenega življenja. Skladno z načrtom industrializacije so se pospeševale samo nekatere industrijske panoge in centri, kar je bilo po ugotovitvah Jožeta Prinčiča³³ še posebno neugodno za Slovenijo, za najrazvitejšo republiko v državi, saj so ji, najprej prvi petletni gospodarski načrt, nato pa zvezni družbeni plan (1952–55), naložili najtežja bremena vsedržavne industrializacije na račun počasnega gospodarskega napredovanja.³⁴ Velike regionalne razlike v stopnjah gospodarske, socialne in kulturne razvitosti posameznih krajev so, kot opozarja Žarko Lazarevič, obstajale tako na državni ravni Jugoslavije kot tudi znotraj njenih republik, in pri tem izpostavi pomembnost železniškega omrežja in s tem prometne ter gospodarske vključenosti krajev v širše okolje, ki sta pogojevala družbeni in gospodarski razvoj.³⁵

Kot navaja Jože Prinčič, je industrializacija države poleg elektrifikacije vsebovala tudi gradnjo težke industrije, mehanizacijo, racionalizacijo premogovnikov, gradnjo elektroindustrije, novih industrijskih panog in podjetij na sodobni tehnični podlagi, uporabo novih tehnoloških postopkov in preusmeritev proizvodnje na domače surovine.³⁶ Z izgradnjo težke industrije je bilo mogoče proizvesti sredstva za elektrifikacijo države, ki je bila temelj za nadaljnji napredek države in mehanizacijo za preobrazbo podeželja, kot tudi povečati količino potrošnih dobrin.³⁷

V obdobju socializma je Slovenija, kot navaja Vlado Klemenčič,³⁸ stopila na pot modernizacije, hitre industrializacije in proletarizacije večinoma kmečkega prebivalstva. Tako je v relativno kratkem obdobju socializem preoblikoval slovensko družbo in ekonomijo. Slovenija je do leta 1954 glede na leto 1939 več kot potrojila proizvodnjo električne energije.³⁹ Stopnja elektrificiranosti je kmalu postala merilo

³³ Prinčič, *Slovenska industrija*, str. 5.

³⁴ V zakonu o petletnem gospodarskem razvoju FLRJ je bila industrializacija opredeljena kot nosilec načrtnega razvoja »narodnega gospodarstva« v Sloveniji, prav tako so bile navedene vrste in količine proizvodov, ki bi jih morala izdelati slovenska industrija. Petletni plan za razvoj narodnega gospodarstva Slovenije, sprejet 8. julija 1947, je republiško industrijo podredil vsedržavnemu razvoju. Slovenska proizvodnja naj bi se preusmerila na izdelovanje zahtevnejših specializiranih izdelkov in predmetov široke potrošnje, ki jih je primanjkovalo na jugoslovanskem trgu (Prinčič, *Slovenski razvojni načrti*, str. 266–8). Pri tem velja opozoriti, da so se v Jugoslaviji vsi narodi čutili ekonomsko prikrajšane in izkoriščene. V razvitih republikah je frustracija izvirala iz odlivanja materialnih sredstev mimo fiskalnega sistema in v zaostajanju v razvoju v primerjavi s sosedi, v nerazvitih pa na nižji ravni gospodarskega in socialnega razvoja, na enostrankarski gospodarski strukturi in nezadostni konkurenčnosti na trgu (Lazarevič, *Prepletenost gospodarstva in nacionalizma*, str. 41).

³⁵ Lazarevič, *Razkorak med razvitimi*, str. 84.

³⁶ Prinčič, *Slovenska industrija*, str. 37–8.

³⁷ Tito je v svojem govoru leta 1947 med predstavitev petletnega načrta pojasnil, da Jugoslavijo k elektrifikaciji in industrializaciji sili potreba po povojni obnovi, ki pa ni bila možna brez lastnih industrij, saj bi bila Jugoslavija sicer popolnoma odvisna od kapitalističnih držav (Trouton, *Peasant Renaissance*, str. 217).

³⁸ Klemenčič, *Gospodarjenje v socializmu*, str. 19–20.

³⁹ Največ novih objektov je bilo zgrajenih v elektrogospodarstvu. Zgrajene so bile hidroelektrarne: Moste, Medvode, Mariborski otok, Vuzenica, Vuhred, Savica in termoelektrarna Šoštanj. Zgradili so tudi 110.000-voltno omrežje in tri velike transformacijske postaje v Ljubljani, Mariboru in Celju. Dogradili so hidroelektrarno Dravograd in termoelektrarno Trbovlje, soške elektrarne pa so priključili k elektroenergetskemu sistemu Slovenije (Prinčič, *Slovenska industrija*, str. 166).

jugoslovanskega gospodarskega napredka, potrošnja električne energije pa merilo življenjskega standarda. Glede na podatke Elektrogospodarske skupnosti Slovenije (tabela 1) je elektrifikacija v Sloveniji v povojnem času hitro napredovala. Tako je bila leta 1958 poraba električne energije skoraj sedemkrat, poraba posameznega gospodinjstva pa tri in polkrat večja kot pred desetimi leti. Na porast števila odjemalcev sta vplivali elektrifikacija podeželja in gradnja novih stanovanj. Tako je bila leta 1958 Slovenija v večjem delu elektrificirana, neelektrificirani so ostali samo zelo težko dostopni kraji.

Tabela 1:

Leto	Število elektrificiranih gospodinjstev v tisočih	Letna poraba v milijonih kilovatnih ur	Letna poraba povprečnega odjemalca v kilovatnih urah
1948	155,0	41,5	275
1949	162,6	51,7	318
1950	174,0	63,5	365
1951	187,4	75,2	401
1952	200,9	68,5	341
1953	217,0	81,1	374
1954	233,8	113,8	487
1955	258,8	153,3	593
1956	276,0	187,1	680
1957	281,1	228,1	811
1958	299,2	283,6	948

Vir: Statistika Elektrogospodarske skupnosti Slovenije.

Iz tabele 2 lahko razberemo, da so v letih 1949 in 1950 v Sloveniji glede elektrifikacije domov velika mesta skoraj za polovico prednjačila v primerjavi z manjšimi mesti in s podeželjem, saj je bilo leta 1949 v večjih mestih 95,7 % domov opremljenih z električnim tokom, na podeželju in v manjših mestih pa leta 1950 samo 57,7 %. Slovenija je bila v primerjavi z Jugoslavijo leta 1949 malo nad njenim povprečjem glede elektrifikacije stanovanj v večjih mestih, približno za 8 %, v manjših mestih in na podeželju pa je bila leta 1950 v veliki prednosti, saj je bilo jugoslovansko povprečje 23 %.

Tabela 2:

Stanovanja z električnim tokom v %	Leto	LR Slovenija	FLR Jugoslavija	LR Srbija	LR Hrvaška	LR BiH	LR Makedonija	LR Črna gora
V večjih mestih	1949	95,7	87,8	85,6	91,3	85,5	79,4	93,0
V manjših mestih in na podeželju	1950	57,7	23,0	22,0	23,0	8,3	11,7	12,0

Vir: Statistični letopis SR Slovenije.⁴⁰

⁴⁰ Statistični letopis SR Slovenije (1953), str. 258.

S splošno elektrifikacijo domov in s povečanjem proizvodnje so se v sredini 50-ih let pralni stroji začeli pojavljati v individualnih gospodinjstvih.⁴¹ V članku, objavljenem v Sodobnem gospodinjstvu leta 1958, je bil nakup pralnika za individualno uporabo smiselno samo, če se je v družini pralo pogosto, drugače pa je pranje v javnih pralnicah veljalo za bolj racionalno.⁴² Leta 1956 so bili večji pralni stroji in centrifugalni ožemalniki za javne pralnice v izdelavi že dalj časa, med novimi izdelki pa so se pojavili gospodinjski pralniki, ki so imeli vgrajen grelnik za vodo, gumijasto cev ter ožemalnik, ki je bil ročni valjčni ali motorni centrifugalni.⁴³ Najprej so se na tržišču pojavili polavtomatski pralni stroji s centrifugo.

Mila je imela pralni stroj nameščen v kopalnici, cev za odtokanje vode pa je bila napeljana v kopalno kad. »V zvezi s pralnim strojem ...« se je spominjala Mila, pri tem pa dvignila kazalec desne roke in s to gesto naznanila, da bo povedala nekaj pomembnega. »Še neki mi je strašno ... Eee ... Centrifuga. Ročna centrifuga. To je blo pa skor k pralni stroj. Mel smo mal prostora, not nisi mogo sušit. Že zared zraka ne in to. Tista centrifuga, madona, je pa tko ožela. Je bla centrifuga na elektriko.«

Meta se je spomnila, da so imeli tudi pralni stroji vgrajeno dobro delujočo centrifugo, toda Mila je vztrajala, da vgrajena centrifuga v pralnem stroju ni dovolj dobro ožela oblačila, zato je perilo prala s pralnim strojem, ožemala pa z dodatno centrifugo. »Sosea moja mi je zmer nosila volnene pulovre: 'Mila, dej mi s centrifugo ožet! Če js pustim, de mi stroj centrifugira, js mam vse zmečkan.' Je bla centrifuga zato fina, ker je na mrzlo centrifugirala. Pa svilo. In mi je vse nosila.« Iz njene izjave je razvidno, da so si ženske pri pranju med seboj pomagale in s tem krepile solidarnost, po drugi strani pa je mnogo sogovornic izpostavilo, da so ljudje drug k drugemu hodili gledat televizijo in se na ta način med seboj družili, prali pa niso skupaj. Če nisi imel pralnega stroja, si pral doma na roke, ne pri sosedih. V tem smislu je pranje veljalo za bolj individualno opravilo od gledanja televizije, ki so ga ženske opravljale same v okviru gospodinjskega dela.

Socialistični sistem je poskušal s tehnološkim razvojem olajšati povojno pomanjkanje, priskrbeti napredek, udobje in modernost. S procesom modernizacije je želel utelesiti alternativo kapitalizmu z ustvarjanjem življenjskega standarda, ki bi tekmoval s tistim na zahodu. Analiza desetletnega obdobja pospešene industrializacije v Sloveniji razkriva, da se je slovensko gospodarstvo skupaj z jugoslovanskim

⁴¹ Tovarna v Zagrebu je leta 1954 izdelovala pralne stroje za 120 in 35 kilogramov perila, strojno podjetje v Škofji Loki je začelo izdelovati stroje za 20 kilogramov perila, opaziti pa je bilo pomanjkanje cenovno ugodnih manjših pralnih strojev (Povoden, *Razbremenimo gospodinjje*, str. 62).

⁴² V družini z odraslimi člani, ki je prala večjo količino perila vsakih 14 dni, je bila leta 1958 nabavna cena pralnika 60.000 dinarjev, življenjska doba pa 10 let. Mesečni prihranek pralnika je znašal 450 dinarjev (brez upoštevanja delovnega časa, toka, vode in pralnih sredstev), v pralnici Labod pa so oprali, posušili in zlikali 15 rjuh za 450 dinarjev, zato je veljalo pranje v javnih pralnicah za bolj ugodno. Pranje v majhnih strojih je bilo počasno, saj se je zanj porabilo več časa kot v dobro opremljeni pralnici, slabša je bila tudi kvaliteta pranja (Malešič, *Uporabnost gospodinjskih strojev*, str. 140).

⁴³ Mušič, *Sodobno stanovanje*, str. 18.

začelo hitreje razvijati. Industrializacija je povzročila tudi negativne premike v slovenski gospodarski in socialni kulturi. Življenjska raven je v primerjavi s predvojno padla, cene hrane so se poviševale, industrijskega blaga za široko porabo je bilo malo, povprečni zaslužek v Sloveniji pa je bil manjši kot pred 2. svetovno vojno.⁴⁴

Jugoslovanska ekonomska rast je bila med leti 1952–62 ena od najhitrejših na svetu. Čeprav so temeljne postavke socializma v prvem desetletju po 2. svetovni vojni in vse do konca 50-ih let nalagale skromnost in vzdržnost pri potrošnji, ki je morala biti »zmerna«, »kulturna« in del procesa ustvarjanja novega socialističnega človeka,⁴⁵ se od leta 1953 dalje zaradi hitre rasti dohodka širijo možnosti za povečanje osebne potrošnje in standarda v jugoslovanskih gospodinjstvih. Osebna potrošnja se je v nacionalnem dohodku leta 1953 povečala s približno 720 milijard na 980 milijard. Vzrok takšnega porasta je bil tako v povečanju proizvodnje proizvodov široke potrošnje kot tudi v povečanju uvoza zadnjih let.⁴⁶

Leta 1957 je nastopil nov petletni gospodarski načrt, ki je bil predčasno končan leta 1960. Njegovi osrednji cilji so bili rast proizvodnje, osebne porabe in življenjske ravni, zmanjševanje zunanjetrgovinskega primanjkljaja in hitrejši razvoj nerazvitih območij. Zaradi nižanih taks na uvoz so se na trgu pojavili novi predmeti, ki so prispevali k dvigu življenjskega standarda. To je bilo tudi obdobje hitrega razvoja v kulturi, humanistiki in znanosti.⁴⁷

Na začetku 60-ih se je v razvojnih načrtih pojavil pojem modernizacija. Tretji jugoslovanski petletni gospodarski načrt leta 1960 je med pogoje za doseganje večje proizvodnje in narodnega dohodka postavil posodobitev gospodarskega sistema, organizacije podjetij ter uporabo sodobnejših znanstvenih in tehnoloških pridobitev. Začel se je miselni premik, saj so republiški funkcionarji začeli obračati hrbet avtarktični usmeritvi in stremeli k vključitvi v mednarodno blagovno menjavo in k intenzivni modernizaciji.⁴⁸ Z razvojem modernizacije sta vse bolj množična potrošnja in proizvodnja v Jugoslaviji vplivali na to, da so imela gospodinjstva, kot je bilo Milino, svoj pralni stroj, ki je težko ročno pranje spremenil v rutinsko opravilo, ki so ga ženske lahko opravljale same. Pranje je vse bolj postajala aktivnost, za katero se je v obdobju javnih pralnic plačevalo, s pojavom pralnega stroja pa se je ta aktivnost vračala nazaj v neplačano zasebno sfero gospodinjanskega dela, kar pa je seveda oteževalo delovanje javnih pralnic.

⁴⁴ Prinčič, *Slovenska industrija*, str. 170–1.

⁴⁵ Erdei, *Čekajući Ikeu*, str. 59–60.

⁴⁶ Vukmanović Tempo, *Privredni razvoj*, str. 486. V desetletju od 1953 do 1963 je bila povprečna letna rast proizvodnje 9,5 %, osebne potrošnje 10,0 %, gospodarska rast pa je bila v Jugoslaviji z zahodno finančno pomočjo med največjimi na svetu (Duda, *U potrazi za blagostanjem*, str. 44–5).

⁴⁷ Klemenčič in Žagar, *Yugoslavia's Diverse Peoples*, str. 206.

⁴⁸ Prinčič, *Temeljne dileme*, str. 69–70.

3 Od pralnega stroja kot luksuza do pralnega stroja kot nujne dobrine (1965–91)

1.3 Opredelitev »nujnih« in »luksuznih« dobrin v socialistični Jugoslaviji

Mnogo sogovornic mi je dejalo, da je bil pralni stroj prva in najnujnejša življenjska potreba. Izpostavile so, da so si najprej kupile pralni stroj, po katerem so imele večjo željo in potrebo kakor po televiziji ali avtomobilu. Dejale so mi, da je pralni stroj takrat ženskam pomenil največ. Sogovornice so v kontekstu nakupovanja gospodinjskih pripomočkov pralni stroj izpostavile kot najbolj nujno, osnovno potrebo, ki je bila prva na seznamu nakupa.

Osrednje vprašanje znotraj preučevanja potrošnje je že od nekdaj, ali obstajajo »naravne/umetne« potrebe in od kod izvirajo? Dolgo časa je veljalo, da obstajajo »naravne« potrebe in tiste, ki so družbeno ustvarjene, »umetne«/»lažne«. V antropologiji je od srede 70-ih let 20. stoletja dalje prevladovalo prepričanje, da je zadovoljevanje potreb vedno kulturno pogojeno. Potrebe so resne politične izjave, ki izvirajo iz vrednotenja življenja in so povezane z razporeditvijo družbenih virov med skupinami. Teorija o naravnih in umetnih potrebah torej vedno vsebuje ideologijo potreb in vrednostno ter moralno sodbo o primernem življenju. Vse svoje potrebe namreč izkusimo znotraj svoje kulture, zato so družbeno determinirane, ljudje pa jih uporabljajo za komuniciranje z drugimi in pri tvorjenju življenjskega smisla.⁴⁹

Socialistična Jugoslavija je poskušala zadovoljiti »osnovne« človeške potrebe svojih državljanov, kot so potrebe po zaposlitvi, izobrazbi, zdravstveni oskrbi, stanovanju in kulturi. Stanko Ilić je opredelil »potreben« predmet v socializmu kot proizvod osvobojenega dela in delavca, ki zadovoljuje ljudske potrebe človeka kot družbenega bitja, predmet, ki je izražal materialno bogastvo, pa je veljal za zadovoljevanje fiktivnih potreb.⁵⁰ Političen nadzor nad potrebami v socializmu je temeljil na ideologiji socialističnega egalitarizma in na esencialističnem pogledu na človeške potrebe ter jih delil na »resnične« in »lažne«, da bi legitimiral specifično moralno ekonomijo in konceptualizacijo avtentičnega življenja, ki je lahko služila kot temelj za razlikovanje bolj ali manj avtentičnih potreb.⁵¹

V obdobju od začetka 60-ih let pa vse do konca 80-ih let prejšnjega stoletja lahko govorimo o potrošni kulturi v Jugoslaviji, saj je v tem času razvila precej bolj odprte odnose s kapitalističnim zahodom, predvsem v smislu ekonomskih in kulturnih izmenjav v primerjavi s takratnimi vzhodnoevropskimi državami. Gospodarska reforma iz leta 1965 je zmanjšala vlogo države v gospodarstvu in bila vedno bolj naklonjena tržnemu socializmu, pri čemer pa so se te vezi rahljale počasi. Cilji novega 5-letnega načrta (1966–70) so stremeli k povečanju osebne potrošnje, modernizacije in večje svobode na tržišču.⁵²

⁴⁹ Glej na primer: Campbell, *The Rhetorics of Need*; Douglas in Isherwood, *The World of Goods*; Hall in du Guy, *Proizvodnja pomena v potrošnji*.

⁵⁰ Ilić, *Od socializma ka komunizmu*, str. 67–8 in 73.

⁵¹ Luthar, *Shame, Desire and Longing*, str. 345.

⁵² Duda, *U potrazi za blagostanjem*, str. 46.

Kot navaja Ildiko Erdei, sta država in Komunistična partija spremenili diskurz in po letu 1965 v Jugoslaviji razglasili »politiko standarda«, saj želenega zadovoljstva ni bilo več mogoče odlagati v prihodnost, s čimer je samoupravljanje iz države prehajalo na družbo.⁵³ Konec 60-ih in zlasti v 70-ih letih prejšnjega stoletja lahko govorimo o vrhuncu jugoslovanskega materialnega blagostanja in življenjskega standarda, zlasti v primerjavi z drugimi socialističnimi državami. Pri tem je v Sloveniji pomembno vlogo odigrala tudi zaposlitev žensk, s čimer je bil dohodek, namenjen za potrošnjo v gospodinjstvu, večji.

Blagostanje ni trajalo dolgo in po letu 1974 se je Jugoslavija vse bolj zadolževala, da je plačala uvažanje nafte in vzdrževala visoko stopnjo domače potrošnje, pri čemer razvoj ni bil premočrten, saj so obstajala nihanja. Zadolževanje in vlaganje je dvignilo življenjski standard, toda to je bila dolgoročno, kot pravi Igor Duda, »samomorilska politika«.⁵⁴ Sredi 60-ih let je v jugoslovanski socializem počasi pronicala tržna ekonomija. Jugoslavija je postala del kapitalistične globalne ekonomije in njena kriza v 70-ih letih je bila tudi neposredna posledica globalne kapitalistične ekonomske krize.

Nove potrošniške in gospodinjske naprave so bile pogosto financirane s pomočjo zahodnih posojil, kar je povzročalo tehnološko, tržno in finančno odvisnost od zahoda. Z drugim naftnim šokom leta 1979, ki je svet potisnil v recesijo, so cene dobrin padle, zvišale so se obrestne mere, izvozni trgi so postali bolj tekmovalni, dolg se je močno dvigal in med leti 1982–85 znašal okoli 20 milijard ameriških dolarjev.⁵⁵ Viktor Meier problematizira, da so zahodne vlade preveč zlahka ustregle jugoslovanskim željam po novih posojilih, ne da bi upoštevale njen položaj in njeno porabo denarja. Tako je bilo treba letno plačati za obresti in vračilo glavnice prek 5 milijard dolarjev, obseg izvoza pa je bil med 10 in 11 milijard dolarjev.⁵⁶ Pri tem Vlado Klemenčič ugotavlja, da je danes, ko je govora o Jugoslaviji in njenem zadolževanju, ogromno pretiravanja, saj položaj ni bil brezizhoden.⁵⁷

Konec 70-ih let se je zaradi svetovne energetske krize pritok tujega kapitala ustavil. Inflacija in brezposelnost sta narasli, produktivnost in življenjski standard

⁵³ Erdei, *Čekajući Ikeu*, str. 69.

⁵⁴ Duda, *Pronađeno blagostanje*, str. 27–8.

⁵⁵ Lydall, *Yugoslav Socialism*, str. 189–190.

⁵⁶ Beograjski časopis NIN je leta 1985 v članku razkril jugoslovansko prakso zadolževanja, skladno s katero so se jugoslovanski zunanji dolgovi od 5,7 milijarde leta 1975 povečali na 19,2 milijarde dolarjev leta 1981. Med razlogi je bilo navedeno, da je družbeni plan med leti 1976 in 1980 nastajal tako, da so posamezne republike izračunale, kaj bi potrebovale in vložile zahtevek od zveze, ki pa je že takrat imela malo denarja, zato je najela tuja posojila, ki naj bi znašala 11,5 milijarde dolarjev, a so se kasneje zaradi spremembe tečaja povečale na 13,5 milijarde dolarjev. Leta 1980 je bilo slišati klice h korenitim gospodarskim reformam, ki jih nosilci političnega sistema niso bili pripravljeni izvesti, odgovornost pa so prenesli na organe delavskega samoupravljanja ali državne organe (Meier, *Zakaj je razpadla Jugoslavija*, 27–8).

⁵⁷ Tuji kreditorji so bili pripravljeni za sporazum, obrestna mera in preostali stroški pa so bili v primerjavi z drugimi državami ugodni. Po merilih Svetovne banke, ki je izračunala primerjavo dolga do tujine glede na BDP, je sodila Slovenija in druge jugoslovanske republike med nizko zadolžene, izjema sta bili samo Črna gora in Kosovo, ki sta bili srednje zadolženi (Klemenčič, *Gospodarjenje v socializmu*, str. 123).

je upadel, v trgovinah pa je bilo vse manj artiklov za splošno potrošnjo, poleg tega pa je leta 1980 umrl predsednik Tito.⁵⁸ Do leta 1980 je inflacija dosegla letno stopnjo 30 %, takoj po Titovi smrti je za isto stopnjo devalviran dinar, problem je predstavljala tudi nezmožnost vračanja dolgov in pomanjkanje deviz.⁵⁹ V 70-ih letih prejšnjega stoletja je na oblast prišla Milka Planinc, ki je sledila programu ekonomske stabilizacije in za odplačevanje dolgov zmanjšala potrošnjo. Ukrepi so vključevali omejevanje pri nakupu bencina in nakupovanju v tujini, kar je pri ljudeh naletelo na splošno neodobravanje. Prisotno je bilo pomanjkanje potrošnih dobrin, ki so takrat že veljale za osnovne, kot so prašek, kava, meso, sladkor, olje, zdravila, prav tako je bila uvedena racionalna preskrba z bencinom z omejitvijo vožnje z avtomobili (par-nepar). V 80-ih letih je bilo zaradi ekonomske krize omajano »dobro življenje« Jugoslavije, saj državljani niso mogli več samoumevno dostopati do nekaterih nekoč luksuznih dobrin, ki so sedaj postale nujne. Pomanjkanje je postalo politični problem, ljudje pa so vedno bolj preizpraševali legitimnost socialističnega sistema.⁶⁰

Do leta 1989 je socialistična Slovenija v primerjavi s predvojnimi stanjem postala industrijska dežela. Povečal se je delež storitvenih dejavnosti, kmetijstvo pa je predstavljalo le še 8 % družbenega proizvoda republike. Neuresničitev modernizacijskih načrtov in neposodabljanja gospodarstva po 70. letu je povzročilo, da je slovensko gospodarstvo konec 80-ih let po tehnološki plati zaostajalo za najmodnejšimi trendi, carinske in druge zaščite proizvodnih sistemov pa so oteževale zmožnost konkuriranja svetu.⁶¹ Kot pravi Božo Repe, gospodarstvo ni nikoli moglo doživeti tiste stopnje avtonomije, ki bi omogočila, da bi ekonomski razlogi upravičili tudi politični smisel obstoja Jugoslavije.⁶²

1. 1. 3 Pralni stroj kot luksuzna dobrina: Postopno uvajanje pralnega stroja v gospodinjstvo (1965–75)

Sogovorniki so pogosto izražali močna čustva, ko so govorili o nakupih modernih tehnologij, kot je bil pralni stroj, tudi zato, ker so morali vložiti precej naporov za njihovo pridobitev, zato je po opravljenem nakupu sledilo navdušenje. Vloženi napor pri nakupu pralnih strojev, njihova redkost na trgu in visoka cena so pripomogli k temu, da so jih ljudje dojemali kot luksuzne dobrine. Prihod pralnih strojev na tržišče moramo razumeti v širšem kontekstu, skupaj z drugimi

⁵⁸ Klemenčič in Žagar, *Yugoslavia's Diverse Peoples*, str. 209.

⁵⁹ Duda, *Pronađeno blagostanje*, str. 29–30.

⁶⁰ Po prepričanju nekaterih teoretikov je socializem propadel, ker so ljudje svojo osebno svobodo povezali s svobodo potrošnje. Državljan Nemške demokratične republike (NDR) so dobavo potrošnih dobrin povezali z vprašanjem politične legitimnosti in privlačnosti socializma. Želeli so namreč avtomobile, ki so jih videli na kapitalističnem zahodu, socialistični voditelji pa so njihove želje označili za »lažne« kapitalistične potrebe, ki so vodile v razslojenost ljudi (Zatlin, *The Currency of Socialism*).

⁶¹ Prinčič, *Modernizacija slovenskega gospodarstva*, str. 76.

⁶² Repe, *Vpliv politike na položaj Slovenije*, str. 50.

gospodinjskimi aparati, ki jih je bilo sredi 50-ih let prejšnjega stoletja moč najti v trgovinah: električni kuhalnik, bojler, štedilnik, pralni stroj, ožemalnik, likalnik, hladilnik, sesalnik, pomivalnik za posodo ...⁶³

Prvi avtomatski pralni stroji so veljali za čudo tehnike. Pojavili so se v obdobju najbolj intenzivne modernizacije gospodinjstva in rasti družinskega blagostanja v Jugoslaviji, med leti 1961 in 1965, ko je bila kupljena vsaj polovica štedilnikov, hladilnikov, sesalcev, telefonov in televizorjev.⁶⁴ Investicija in proizvodnja sta se povečali ne le v naprave, ki lajšajo delo, ampak tudi v kulturne dobrine tehnološkega razvoja in blagostanja, kot je televizor. Treba pa je poudariti, da je bil za Milo in druge sogovornice pralni stroj izmed vseh novih tehnoloških naprav prvi na seznamu nakupa. Mila se je nasmehnila: »Sej mrbit je kira, k rada pere na roke, sam men se zdi, de jo ne boš najdo, težko.«

POSTALI SMO VELIKI
ker smo zadovoljili milijone potrošnikov

gorenje

**NOVI
PRALNI STROJ
PS 664 BIO S**
še večje zadovoljstvo
potrošnikov

**ENOSTAVEN, UDOBEN, AVTOMATSKI, ZA VSAK PROSTOR
14 PROGRAMOV, 4 TERMOSTATI, DVA NIVOJA VODE**

Pere programirano vse vrste perila, določa različne nivoje vode, temperature in operacije z ozirom na zahteve pranja. Avtomatsko biološko pranje in škrobljenje. Je tih, varen, eleganten in pri delovanju nepremičen. Dimenzije ustrezajo kuhinjskim elementom

NAJVEČ, KAR SI LAHKO ŽELI SODOBNA GOSPODINJA

Slika 1: Postali smo veliki (Naša žena, september 1971).

⁶³ Spiler, *Imena gospodinjskih aparatov*, str. 50–51.

⁶⁴ Duda, *U potrazi za blagostanjem*, str. 65.

Iz zgornjega oglasa na sliki 1 razberemo, da se je leta 1971 na tržišču pojavil novi avtomatski pralni stroj PS 664 BIO S s 14 programi in štirimi termostati ter z dvema nivojema vode. Ustrezal je dimenzijam kuhinjskih elementov, kar pomeni, da je sodil v kuhinjo. Na fotografiji vidimo pet nasmejanih žensk. Ena izmed njih v rokah drži napis Garancija Gorenje. Spremljajoče besedilo sporoča, da je pralni stroj največ, kar si lahko želi sodobna gospodinja, iz česar razberemo, da je pranje veljalo za žensko opravilo, nakup pralnega stroja pa je žensko osrečil in pripomogel k temu, da je postala sodobna gospodinja.

Tehnološki razvoj pralnih strojev je bil postopen. Sogovornice so mi dejale, da so se prvi pralni stroji premikali, bili glasni, prav tako je bilo treba ročno dolivati vodo, saj so pralni stroji s kotličkom na trg prišli kasneje. Pritožile so se tudi, da kvaliteta pranja ni bila najboljša, saj oblačila niso dišala, pogosto pa so bila tudi zabarvana. V članku z naslovom Tihi, nepogrešljivi član gospodinjstva avtor navaja, da se je prvi avtomatski pralni stroj s horizontalnim bobnom v Evropi pojavil leta 1960. Podjetje Gorenje je začelo izdelavo domačih pralnih strojev leta 1964, naslednje leto pa so že sestavili prvih 5.600 pralnih strojev, ki so jih prodajali v tuje države, kot so Poljska, Francija, Nemčija, Avstrija in tudi v skandinavske države.⁶⁵

Cena je bila tista, ki je mnogim potrošnikom onemogočala nakup pralnega stroja. Marjana, rojena leta 1963 v Bači pri Idriji, se je spominjala, da so doma kupili pralni stroj leta 1969: »Je blo že kaj, de si si lahka privoščo, jih je mel mogoče v celi vasi pet.«⁶⁵ leta sem rodila. Pralni stroji so že bili, ampak si ga nisem mogla prvošt. Vzel si ga na obroke, ampak niso bli majhni. Nekaj časa smo še na roke pral, potem je šel pa razvoj tako hitr naprej, da nisi več dojemal,« se je spominjala Vesna, rojena v Žalcu leta 1940, ki je po študiju ostala v Ljubljani.

Meta se je spominjala, kako je dobila svoj prvi pralni stroj: »Moj spremljevalec je imel nov avto in po prometni nesreči je dobil totalno in vse izplačano, pa je reko: 'Zdej pa al si kupi en lep prstan po svoji želji al pa kaj hočeš.' Sem pa rekla: 'Veš, Ante, js si bom pa vzela pralni stroj.' Takrat je bil 250.000 dinarjev. Men se je to zelo drago zdel. Sem rekla: 'Prstan že tko mam od mame pa še enga, rajš mam pralni stroj.'« »Pa pršparane roke,« jo je dopolnila Mila. S to izbiro, pred katero je bila Meta postavljena, je opozorila tudi na dojemanje pralnega stroja kot ženskega aparata.

Mila se je nasmehnila: »Ampak sn misla, da ne bom nkol mela pralnega stroja, da nkol ne bo«. Meta ji je pokimala: »Js sem rekla, da barvne televizije ne bom mela nkol, ker ne bom mela nkol tok dnarja. Tinka je mela ta prva pralni stroj, črno-bel televizor, pol je mela barvast televizor, ampak ona je garala ponoči skos, pobirala zankice pr nogavicah. Je rekla: 'Js delam dva šihta, zato da si lahko vse to privoščim.' Pa še mamo je mela pr seb.« Gospodinjski pripomočki so postajali ljudem vedno bolj dosegljivi, vendar pa so nekateri delali dve službi, varčevali eno leto ali več in zanje jemali kredite. Mila sicer ni marala nakupovati na kredit, a je to možnost imela. Po besedah Patrica Pattersona je v Jugoslaviji prevladoval preprost model potrošnje, ki je bil moderen, a skromen, nagrajujoč, a razumen. Delavci niso

⁶⁵ Lipovšek, *Tihi, nepogrešljivi član*, str. 52.

hrepneli po mercedesih in počitnicah na Fidžiju, ampak so delali dodatne ure v službi, imeli celo dve hkrati in odhajali za nekaj mesecev ali let delat v tujino, da so zbrali dovolj denarja za nakup kakšne moderne gospodinjske naprave.⁶⁶

Če prodajo pralnih strojev pogledamo v širšem, evropskem kontekstu, vidimo, da je bilo množično lastništvo naprav v gospodinjstvu noviteta tudi za tedanje kapitalistične evropske države.⁶⁷ V tabeli 3 lahko razberemo, da je bilo leta 1960 v Sloveniji prodanih dobrih 2000 pralnih strojev, leta 1965 dobrih 9000, najbolj pa se je prodaja pralnih strojev povišala med leti 1965 in 1970, ko je bilo prodanih skoraj 40.000 pralnih strojev.

Tabela 3:

Leto	1960	1965	1970	1972	1973	1974	1975
Število prodanih pralnih strojev v Sloveniji	2036	9036	39.299	50.227	42.624	47.594	43.951

Vir: Statistični letopis SR Slovenije.⁶⁸

Tako je leta 1960 prinesla prodaja pralnih strojev 2 milijona dinarjev dobička, leta 1965 že 14 milijonov, najbolj pa je prodaja narasla med leti 1965 in 1970, ko je promet znašal 117 milijonov dinarjev. Postopoma se je dobiček s pralnimi stroji v Sloveniji povečeval in leta 1975 znašal 182 milijonov dinarjev (tabela 4). Poleg uradne statistike o prodanih pralnih strojih moramo upoštevati še nakupovanje v sosednji Avstriji in Italiji, saj so bili pralni stroji doma dragi ali pa jih ni bilo dovolj. Tudi Milin prvi pralni stroj Candy je bil kupljen v Italiji s pomočjo znancev na Primorskem, ki so imeli veze s cariniki, in pretihotapljen v Slovenijo. Število gospodinjstev, opremljenih s pralnimi stroji, je bilo torej v resnici višje, kot prikazujejo statistični podatki.

Tabela 4:

	1960	1965	1970	1972	1973	1974	1975
Pralni stroji	2 milijona dinarjev	14 milijonov dinarjev	117 milijonov dinarjev	168 milijonov dinarjev	144 milijonov dinarjev	182 milijonov dinarjev	182 milijonov dinarjev

Vir: Statistični letopis SR Slovenije.⁶⁹

⁶⁶ Patterson, *Bought & Sold*, str. 194.

⁶⁷ Zahodne države niso bile v veliki prednosti pred Jugoslavijo in Sovjetsko zvezo v smislu kvalitete in lastništva pralnih strojev. Kot navaja Redfern (*A New Look*, str. 123), je bila v poznih 50-ih letih prejšnjega stoletja v Angliji cena pralnega stroja 125 funtov. Bendix je bil prvi pralni stroj, ki je bil tako drag, da v oglasu ni bilo napisane cene, njegov najbližji tekmeč Servis twin tub pa je leta 1953 stal 95 funtov, kar je bila cena majhnega avtomobila. Velik padec cen se v Angliji pojavi od zgodnjih 50-ih let. V zahodni Nemčiji je imelo leta 1955 10 % ljudi električne pralne stroje, v Franciji je imelo leta 1954 svoj pralni stroj v gospodinjstvu 8 % ljudi in leta 1980 80 %. V Sovjetski zvezi so v obdobju Brežneva, od poznih 60-ih, še posebno pa v 70-ih in zgodnjih 80-ih letih ljudje v mestu že imeli klasične gospodinjske naprave (pralni stroji, hladilniki, sesalci, televizije) (Chernyshova, *Consuming Technology*, str. 192–3).

⁶⁸ Statistični letopis SR Slovenije (1976), str. 312.

⁶⁹ Statistični letopis SR Slovenije (1976), str. 310.

**pridite po pralni stroj
s prazno
..denarnico**

Dobite ga v prodajalnah
»TEHNO-MERCATORJA«
in v prodajalnah njegovih
POSLOVNIH PARTNERJEV
SIROM PO SLOVENIJI

T TRGOVSKO PODJETJE NA VELIKO IN MALO
**TEHNO-MERCATOR
CELJE**

vam nudi
SUPERAVTOMATSKE PRALNE STROJE
Gorenje
PS-652 in PS-275

- 12-mesečni kredit
- brez obresti
- brez 20% pologa
- brez porokov

TOVARNA GORENJE DAJE 12-
MESEČNO

GARANCIJO
PRIKLJUČIJE PRALNE STROJE -
SERVIS ZAGOTOVLJEN PO VSEJ
JUGOSLAVIJI - TUDI NA DOMU

**ENKRATNA PRILOŽNOST
ZA ŽIVLJENJSKI NAKUP**

Slika 2: Enkratna priložnost za življenjski nakup (Naša žena 1968, št. 3).

Zgornji oglas za superavtomatski pralni stroj Gorenje na sliki 2, ki je videti kot reklamni letak, kupce vabi: »Pridite po pralni stroj s prazno denarnico.« Iz njega lahko razberemo, da je bilo leta 1968 mogoče kupiti pralni stroj na 12-mesečni kredit brez obresti in porokov ter brez 20 % pologa. Prav tako je bil nakup pralnega stroja – na fotografiji je upodobljen superavtomatski pralni stroj Gorenje PS 652 – predstavljen kot predmet življenjskega nakupa, ne samo v smislu visoke cene, ampak tudi roka trajanja. Garancijski servis za pralne stroje je bil zagotovljen po vsej Jugoslaviji, tudi na domu.

S hitrim zviševanjem jugoslovanskega življenjskega standarda med leti 1960 in 1970, na katerega sta vplivala tudi visoka stopnja zaposlenosti in zviševanje plač, se je vedno bolj uveljavljalo prepričanje, da je kvaliteta življenja potreba in tudi pravica Jugoslovancev. Po uvedbi samoupravljanja v Jugoslaviji je uradni diskurz o potrošnji proizvajal mešana sporočila, saj je bila po eni strani dojeta kot družbeno zlo, po drugi pa kot nagrada za delavce. Kot pravi Božo Repe, so se Slovenci znašli v paradoksalnem položaju, saj so verjeli v samoupravljanje, Tita in neuvrščenost, hkrati pa tudi v pralne stroje, televizorje in druge potrošniške izdelke.⁷⁰

⁷⁰ Repe, »Tihotapijo vse«, str. 90.

2. 3 Pralni stroj kot nujna dobrina postane široko dosegljiv v sferi množične potrošnje (1975–91)

»Bomo mar z zaviranjem prodaje stopili nazaj v petdeseta leta, ko so se predvsem ženske mučile z ročnim pranjem? In ali ne bi veljalo razmisliti o tem, da bi zmanjšali prometni davek na belo tehniko, ki je danes potreba kot kruh?« O tem se je leta 1984 spraševal nepodpisan avtor članka⁷¹ in pri tem spodbujal podjetje Gorenje k izdelavi večjega števila pralnih strojev za domači trg z argumentom, da sodobne družine in ženske »ni brez bele tehnike«. ⁷² Kot ugotavljata Crowley in Reid, potrošnja in postopna redefinicija luksuza skupaj z dostopom do prostega časa vseh družbenih slojev označujeta eno od najbolj osnovnih zgodovinskih sprememb v državah vzhodne Evrope, ki postanejo množične potrošne družbe. ⁷³

Spodnja tabela prikazuje vrednost prometa v trgovini na drobno po predmetih, iz katere lahko razberemo, da je leta 1975 v Sloveniji promet s pralnimi stroji znašal 182 milijonov dinarjev, leta 1977 se je povišal za približno 50 milijonov in znašal 235 milijonov dinarjev, najbolj izrazit vzpon pa je razviden med leti 1980 in 1981, ko se je povišal skoraj za 200 milijonov dinarjev. S širšim dostopom do gospodinjstvih pripomočkov so se povečevale tudi razlike v opremljenosti gospodinjstev z aparati med kmečkimi in nekmečkimi domovi. S trajnimi dobrinami široke porabe so bila opremljena predvsem mestna gospodinjstva z izjemo radijskih aparatov, ki so bili prisotni tako v kmečkih kot tudi v nekmečkih gospodinjstvih. Leta 1986 so povprečna letna razpoložljiva in porabljena denarna sredstva za gospodinjске aparate v kmečkem gospodinjstvu znašala skoraj 20.000 dinarjev, v nekmečkem pa skoraj 42.000 dinarjev, torej enkrat več kot v kmečkem. ⁷⁴

Tabela 5:

Leto	1970	1975	1977	1978	1979	1980	1981
Promet s pralnimi stroji	117 milijonov dolarjev	182 milijonov dolarjev	235 milijonov dolarjev	277 milijonov dolarjev	337 milijonov dolarjev	389 milijonov dolarjev	587 milijonov dolarjev

Vir: Statistični letopis SR Slovenije. ⁷⁵

Z razvojem množične potrošnje in z večjo prodajo pralni stroji ne predstavljajo več luksuza in novitete na tržišču. Po izjemno hitrem širjenju na prehodu iz 60-ih v 70-ta leta postanejo nujna potreba in nekaj običajnega v vsakem domu. Vedno

⁷¹ Nepodpisano, *Bela tehnika*, str. 5.

⁷² Podjetje Gorenje s sedežem v Velenju, ki je proizvajalo tudi druge gospodinjске aparate, je leta 1988 na lestvici največjih delovnih organizacij po dohodku v Sloveniji doseglo prvo mesto. V dvanajstletnem obdobju 1978–1989 je bila po dohodku trikrat na prvem mestu ISKRA, dvakrat TAM in Železarna Ravne, nekajkrat pa tudi Železarna Jesenice, UKC Ljubljana in Gorenje. Leta 1988 je bilo podjetje Gorenje med tremi največjimi izvozniki na zahodna tržišča s 6,60-odstotnim deležem v izvozu (Klemenčič, *Gospodarjenje v socializmu*, str. 117–8).

⁷³ Crowley in Reid, *Pleasures in Socialism*.

⁷⁴ Statistični letopis SR Slovenije (1989), str. 476.

⁷⁵ Statistični letopis SR Slovenije (1982), str. 305.

redkejša so ostajala gospodinjstva, ki pralnega stroja niso mogla kupiti in ljudje so jih dojemali kot rekvizite normalnega, modernega, civiliziranega življenja, s čimer so predstavljali normo. Pralni stroj je postal »nepogrešljivi član mnogih družin«, »zadnji na seznamu gospodinjskih pripomočkov, ki bi se mu odrekli« in »nenadomestljiv pomočnik in zaveznik«. ⁷⁶ Z vedno večjo dosegljivostjo materialnih dobrin v Jugoslaviji v 80-ih letih, ko za mnoga gospodinjstva pralni stroj, hladilnik, štedilnik, radio, televizor in celo avtomobil postanejo nujne življenjske dobrine, je prišlo do večje možnosti zadovoljevanja ne le temeljnih, eksistenčnih potreb, ampak tudi luksuznih.

4. Zaključek

V razpravi smo poskusili razumeti, kako je v obdobju socialistične Slovenije potekalo uvajanje javnih pralnic in kakšen vpliv so imele na umeščanje gospodinjskega dela iz zasebne v javno sfero. Prav tako nas je zanimalo, kakšen vpliv je imel nakup pralnega stroja v individualnem gospodinjstvu na delovanje javnih pralnic in umeščanje gospodinjskega dela v javno oziroma zasebno sfero. Ročno pranje je ženskam predstavljalo izjemno naporno delo, tako na podeželju kot tudi v mestu, zato so družbeni obrati, kot so pralnice, šivalnice in gospodinjski servisi, v socializmu veljali za pot do razbremenitve gospodinjskega dela, saj naj bi individualno gospodinjstvo postalo del družbene proizvodnje. Pralnice so za zaposlene ženske pomenile veliko razbremenitev, pri čemer so sogovornice izpostavile, da so se, če so ročno oprale perilo, vedno prepričale, da je bilo zares čisto. Razmere so se spreminjale zelo počasi tudi zato, ker so bile ženske prepričane, da same boljše operejo.

Javni servisi so bili razumljeni predvsem kot razbremenitev ženske pri opravljanju njenih dolžnosti in manj kot pomoč vsej družini, opazimo pa tudi ohranjanje diskurza o gospodinjskem delu kot »ženskem delu«. Kot pravi Renata Jambrešić-Kirin, je pričakovanje do žensk, da opravijo gospodinjsko delo in skrbijo za otroke, ostalo prisotno v Jugoslaviji navkljub njihovi zaposlitvi za poln delovni čas. ⁷⁷ AFŽ kampanje so si za cilj zastavile tudi spremembo zavesti o družbenih vlogah žensk, pri čemer pa niso naglaševale moških – očetov, sodelavcev in mož, toda po mnenju Barbare Einhorn so za emancipacijo žensk nujne politike, ki stremijo k spremembi ravnotežja odnosov med spoloma v družbi kot celoti. ⁷⁸

S splošno elektrifikacijo slovenskih domov in s povečanjem proizvodnje so se v sredini 50-ih let pralni stroji že začeli pojavljati v individualnih gospodinjstvih. Stopnja elektrificiranosti je kmalu postala merilo jugoslovanskega gospodarskega napredka, potrošnja električne energije pa merilo življenjskega standarda. Z razvojem modernizacije sta vse bolj množična potrošnja in proizvodnja v Jugoslaviji vplivali na vedno večjo dosegljivost pralnih strojev v individualnih gospodinjstvih, čeprav je socialistična potrošnja temeljila na predpostavki, da bodo potrošne dobrine kot

⁷⁶ Lipovšek, *Tihi, nepogrešljivi član*, str. 52.

⁷⁷ Jambrešić-Kirin, *Žene u socializmu*, str. 189.

⁷⁸ Einhorn, *Cinderella Goes to Market*, str. 35–6.

osebna lastnina izgubile svoj pomen. Z razvojem množične potrošnje na prehodu iz 60-ih v 70-ta leta in z vedno večjo prodajo pralni stroji kot potrošne dobrine postajajo indikatorji rastočega življenjskega standarda, ki kmalu ne predstavljajo več luksuza, ampak postanejo nujna dobrina v vsakem domu in rekvizit normalnega, modernega življenja.

To, da je sčasoma imelo vsako gospodinjstvo svoj pralni stroj, je seveda oteževalo delovanje javnih pralnic, saj je večina žensk po nakupu pralnega stroja za svoje gospodinjstvo namesto v javnih pralnicah prala doma, množična potrošnja likalnikov in pralnih strojev pa jim je to omogočila.⁷⁹ Neuspeh javnih pralnic nas navdaja s skepticizmom o »trdem kolektivizmu« tako na vasi kot tudi v mestu, saj lahko vidimo, da je tudi socialistični državljani skušal vzdrževati vrednote individualizma in si ustvariti družinsko sfero, ki bi mu zagotavljala varnost, higieno in intimnost. Z vedno večjo dostopnostjo pralnih strojev se je pranje vrnilo nazaj v neplačano zasebno sfero, kar je okrepilo vloge žensk kot potrošnic individualnih proizvodov namesto skupnih javnih servisev.

V javnem diskurzu v 50-ih letih opazimo, da naj ženske na novo prihranjen čas z razbremenitvijo gospodinjškega dela porabijo za sodelovanje v javnem življenju kot enakopravne državljanke, za kvalifikacijo na delovnem mestu in za izobraževanje, da bi dosegle polno družbeno enakopravnost, čas pa naj posvetijo tudi vzgoji otrok. Tehnološki razvoj je gospodinjstva preoblikoval iz osnovnih proizvodnih enot v potrošne. Prisotna je bila močna težnja v smeri individualne opreme gospodinjstva s sodobnimi tehničnimi pripomočki, dom pa je vse bolj postajal odraz družbenega statusa in individualne identitete. Za razliko od diskurza v 50-ih letih je javni diskurz kasneje ženske nagovarjal k večji čistoči in urejenosti doma. Nasveti v revijah in časopisih so ženskam predstavljali normativ dobrega okusa v okraševanju doma, ki je temeljil na modernističnih imperativih preprostosti in funkcionalnosti kot simbolih dobrega okusa gospodinje in njene osebne sreče.

Nepodpisani avtor si je v časopisu *Sodobno gospodinjstvo* leta 1959 postavil vprašanje: »Morda se pa bližamo dobi, ko se bodo gospodinjstva dela opravljala sama?« in nanj odgovoril: »O, takšni optimisti pa ne smemo biti.« Menil je, da je gospodinjstvo delo v celoti vezano na človeka, zato pranje ne bo nikoli moglo postati izključno strojno opravilo, vključno z likanjem, obešanjem in pobiranjem perila, zato mora gospodinja stremeti k nakupovanju pripomočkov, kot so pralni stroj, sušilne naprave in likalnik, da bi si olajšala in pospešila delo. »Ne smemo pa biti zaradi tega preveč žalostne. Pogrinjanja mize, zalivanja cvetic, pomoči otrokom pri učenju in pisanju domačih nalog pa vendar ne bomo hoteli prepustiti strojem,« še dodaja avtor.⁸⁰ V javnem diskurzu se je gospodinjstvo delo vse bolj povezovalo z aktom ljubezni do otrok in z veseljem žensk do urejanja doma. V sredini 20. stoletja je gospodinjstvo delo postalo tudi izraz ljubezni in topline, ženske pa so se specializirale v nujenju emocionalne podpore svojim družinskim članom,⁸¹ s čimer sta čistoča in higiena perila skupaj z drugim gospodinjstvom delom postali izraz odgovornosti in ljubezni žensk za dobrobit družine in širše družbe.

⁷⁹ Glej tudi Bowden in Offer, *The Technological Revolution*, str. 245.

⁸⁰ Nepodpisano, *Ali more moderna tehnika olajšati gospodinjstva dela?*, str. 244.

⁸¹ Hrženjak, *Nevidno delo* 2007 in Šadl, *Emocionalno delo in intimni odnosi v pozni moderni*.

Viri in literatura

Viri

Statistični viri

Statistični letopis SR Slovenije Ljubljana: Zavod Republike Slovenije za statistiko, 1953.

Statistični letopis SR Slovenije. Ljubljana: Zavod SR Slovenije za statistiko, 1976.

Statistični letopis SR Slovenije. Ljubljana: Zavod Republike Slovenije za statistiko, 1982.

Statistični letopis SR Slovenije. Ljubljana: Zavod Republike Slovenije za statistiko, 1989.

Časopisni viri

A., J., Perilo – operi se! *Sodobno gospodinjstvo*, št. 29–30, 1956, str. 75–6.

Beltram, Živa, Reforma obvezne šole in pouk gospodinjstva. *Sodobno gospodinjstvo*, št. 29–30, 1956, str. 66–67.

Boštjančič, Dolfka, Modernizacija kmečkih gospodinjstev bo razbremenila kmetijske proizvajalke. *Sodobno gospodinjstvo* 73, št. 1, 1960, str. 2–3.

Čerin, Ančka, Obrat družbene prehrane v Ljubljani: Lep primer skrbi za delavce. *Sodobno gospodinjstvo*, št. 61, 1959, str. 4–6.

Lipovšek, Marjan, Tihi, nepogrešljivi član gospodinjstva. *Naša žena*, št. 6, 1991, str. 52–3.

Malešič, Cilka, Kaj vse vpliva na gospodarno uporabnost gospodinjskih strojev. *Sodobno gospodinjstvo* 53, št. 5, 1958, str. 139–141.

Mušič, Vladimir, Sodobno stanovanje v vrstni hiši. *Sodobno gospodinjstvo*, št. 100–107, 1956, str. 31–2.

Nepodpisano, Pralnik za kmečke gospodinje na Reki pri Pohorju. *Sodobno gospodinjstvo* 44–45, št. 9–10, 1957, str. 156.

Nepodpisano, Ali more moderna tehnika olajšati gospodinjska dela? *Sodobno gospodinjstvo* 69, št. 9, 1959, str. 243–5.

Nepodpisano, Bela tehnika samo na ogled. *Naša žena*, št. 7/8, 1984, str. 5.

Povoden, V. Razbremenimo gospodinje z mehanizacijo pranja. *Sodobno gospodinjstvo*, št. 15, 1955, str. 58–62.

Rž, Nekaterim celjskim gospodinjam ni treba več prati doma. *Sodobno gospodinjstvo*, št. 3–4, 1960, str. 7.

Spiler, Franc, Slovenska imena novih gospodinjskih aparatov. *Sodobno gospodinjstvo*, št. 28, 1956, str. 50–51.

Šermazanov, Aleksej, Poraba električne energije za gospodinjstvo v Sloveniji. *Sodobno gospodinjstvo* 65, št. 5, 1959, str. 133–6.

Tomšič, Vida, Iz zveznega posvetovanja o gospodinjskem šolstvu v Ljubljani. *Sodobno gospodinjstvo*, št. 7, 1954, str. 98–101.

Tomšič, Vida, Kako gledamo socialisti na gospodinjstvo in njegov razvoj? *Sodobno gospodinjstvo* 2, št. 13–14, 1955, str. 2–8.

Tomšič, Vida, Stanovanjska skupnost – oblika lastne skrbi za sebe. *Sodobno gospodinjstvo* 51, št. 3, 1958, str. 66–67.

Literatura

Bowden, Sue in Avner Offer, The Technological Revolution That Never Was: Gender, Class, and the Diffusion of Household Appliances in Interwar England. *The Sex of Things: Gender and Consumption in Historical Perspective* (ur. Victoria de Grazia in Ellen Furlough). Berkeley in Los Angeles: University of California Press, 1996, str. 244–70.

- Campbell, Collin, Consumption and the Rhetoric of Need and Want. *Journal of Design History*. 11, št. 3, 1998, str. 235–46.
- Chernyshova, Natalya, Consuming Technology in a Closed Society: Household Appliances in Soviet Urban Homes of the Brezhnev Era. *Ab Imperio*, št. 2, 2011, str. 188–220.
- Chernyshova, Natalya, *Soviet Consumer Culture in the Brezhnev Era*. London in New York: Routledge, 2013.
- Crowley, David in Susan E. Reid, (ur.), *Pleasures in Socialism: Leisure and Luxury in the Eastern Block*. Evanston in Illinois: Northwestern University Press, 2010.
- Douglas, Mary in Baron Isherwood, *The World of Goods: Towards an Anthropology of Consumption*. London in New York: Routledge, 1996.
- Douglas, Mary, Why do People want Goods? *Consumption: Critical Concepts in the Social Sciences (Volume I: Theory and Issues in the Study of Consumption)* (ur. Daniel Miller). London in New York: Routledge, 2001, str. 262–27.
- Duda, Igor, *U potrazi za blagostanjem: O povijesti dokolice i potrošačkog društva u Hrvatskoj 1950-ih i 1960-ih*. Zagreb: Srednja Europa, 2005.
- Duda, Igor, *Pronađeno blagostanje: Svakodnevni život i potrošačka kultura u Hrvatskoj 1970-ih i 1980-ih*. Zagreb: Srednja Europa, 2010.
- Einhorn, Barbara, *Cinderella Goes to Market: Citizenship, Gender and Women's Movements in East Central Europe*. London in New York: Verso, 1993.
- Erdei, Ildiko, *Čekajući Ikeu: Potrošačka kultura u postsocijalizmu i pre njega*. Beograd: SGC, 2012.
- Gal, Susan in Gail Kligman, *The Politics of Gender After Socialism: A Comparative – Historical Essay*. Princeton in New Jersey: Princeton University Press, 2000.
- Hall, Stuart in Paul du Gay et. al., *Proizvodnja pomena v potrošnji: Primer Sonyjevega Walkmana. Teorija in praksa* 34, št. 4, 1997, str. 709–25.
- Hrženjak, Majda, *Nevidno delo*. Ljubljana: Mirovni inštitut, 2007.
- Ilić, Stanko, *Put u humano društvo: Od socijalizma ka komunizmu*. Beograd: Ekonomika, 1984.
- Jalušič, Vlasta, Between the Social and the Political: Feminism, Citizenship and the Possibilities of an Arendtian Perspective in Eastern Europe. *European Journal of Women's Studies* 9, št. 2, 2002, str. 103–22.
- Jambrešić-Kirin, Renata, Žene u formativnom socijalizmu. *Refleksije vremena 1945–1955 (katalog razstave)*. Zagreb: Galerija Klovićevi dvori, 2013, str. 182–201.
- Jeraj, Mateja, *Slovenske na prehodu v socializem: Vloga in položaj ženske v Sloveniji 1945–1953*. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2005.
- Jogan, Maca, Emancipacija žensk kot sestavina množične zavesti. *Ženske in diskriminacija* (ur. Maca Jogan). Ljubljana: Delavska enotnost, 1986, str. 67–83.
- Klemenčič, Matjaž in Mitja Žagar, *The Former Yugoslavia's Diverse Peoples: A reference Sourcebook*. Santa Barbara, Denver in Oxford: ABC-CLIO, 2004.
- Klemenčič, Vlado, *Gospodarjenje v socializmu: Oris gospodarske zgodovine Slovenije 1945–1990*. Ljubljana: Studia humanitatis, 2013.
- Lazarević, Žarko, Razkorak med razvitimi in nerazvitimi – zaviralni dejavnik modernizacije Jugoslavije? *Prispevki za novejšo zgodovino* XLII, št. 2, 2002, str. 77–89.
- Lazarević, Žarko, Prepletenost gospodarstva in nacionalizma v jugoslovanski državi. *Prispevki za novejšo zgodovino* XLV, št. 2, 2005, str. 31–42.
- Luthar, Breda, Shame, Desire and Longing for the West: A Case Study of Consumption. *Remembering Utopia: The Culture of Everyday Life in Socialist Yugoslavia* (ur. Breda Luthar in Maruša Pušnik). Washington: New Academia, 2010, str. 341–77.
- Lydall, Harold, *Yugoslav Socialism: Theory & Practice*. Oxford: Clarendon Press, 1984.

- Makarovič, Marija in Marta Košuta: *Ena duša in ena pamet: Življenjske pripovedi iz Škedenja pri Trstu*. Škedenj: Slovensko kulturno društvo Ivan Grbec, 2008.
- Meier, Viktor, *Zakaj je razpadla Jugoslavija*. Ljubljana: Sophia, 1996.
- Oakley, Ann, Interviewing Women: A Contradiction in Terms. *Turning Points in Qualitative Research: Tying Knots in a Handkerchief* (ur. Yvonna S. Lincoln in Norman K. Denzin). Oxford: Altamira Press, 2003, str. 243–264.
- Patterson, Patric Hyder, *Bought & Sold: Living & Losing the Good Life in Socialist Yugoslavia*. Cornell University Press: USA. Oakville: Equinox, 2011.
- Prinčič, Jože, *Slovenska industrija v jugoslovanskem primežu: Kapitalna, ključna kapitalna in temeljna investicijska izgradnja v Sloveniji: 1945–1956*. Novo mesto: Dolenjska založba, 1992.
- Prinčič, Jože, Slovenski razvojni načrti v drugi Jugoslaviji – od jugoslovanskega k slovenskemu gospodarstvu. *Od kapitalizma do kapitalizma: Izbrane zamisli o razvoju slovenskega gospodarstva v XX. stoletju* (ur. Neven Borak, Žarko Lazarevič in Jože Prinčič). Ljubljana: Cankarjeva založba, 1997, str. 263–512.
- Prinčič, Jože, Temeljne dileme in problemi modernizacije slovenskega gospodarstva. *Prispevki za novejšo zgodovino* XLII 26, št. 2, 2002, str. 65–76.
- Ramšak, Mojca, *Portret glasov: Raziskave življenjskih zgodb v etnologiji – na primeru koroških Slovencev*. Ljubljana: Društvo za proučevanje zgodovine, antropologije in književnosti, 2003.
- Redfern, Paul A. A New Look at Gentrification: Gentrification and Domestic Technologies. *The Consumption Reader* (ur. David B. Clarke, Marcus A. Doel in Kate M. L. Housiaux). London in New York: Routledge, 2003, str. 122–6.
- Repe, Božo, »Tihotapijo vse, razen ptičjega mleka«: Vpliv nakupovalnega turizma na kulturne spremembe in način življenja v Sloveniji po drugi svetovni vojni. *Zgodovina za vse: vse za zgodovino*, št. 2, 1998, str. 90–6.
- Repe, Božo, Vpliv politike na ekonomski položaj Slovenije v Jugoslaviji. *Prispevki za novejšo zgodovino* XLII 26, št. 2, 2002, str. 43–50.
- Riessman, Catherine Kohler, When Gender is not Enough: Women Interviewing Women. *Gender & Society* 2, št. 1, 1987, str. 172–207.
- Ritchie, Donald A., *Doing Oral History*. New York: Twayne Publishers, 1995.
- Slater, Don, *Consumer Culture and Modernity*. Cambridge: Polity Press, 1997.
- Šadl, Zdenka, Emocionalno delo in intimni odnosi v pozni moderni. *Družboslovne razprave*, št. 39, 2002, str. 59–71.
- Thompson, Paul. *The Voice of the Past: Oral History*. Oxford, New York: Oxford University Press, 2000.
- Trouton, Ruth, *Peasant Renaissance in Yugoslavia 1900–1950*. London, New York: Routledge, 1998.
- Verdery, Katherine, From Parent-State to Family Patriarch: Gender and Nation in Contemporary Eastern Europe. *East European Politics and Societies* 8, št. 2, 1994, str. 225–55.
- Vodopivec, Nina, Sem delavka, mati, gospodinja. *Etnolog, Nova vrsta*, št. 11, 2001, str. 69–90.
- Vodopivec, Peter, Kako so ženske na slovenskem v 19. stoletju stopale v javno življenje: pri-spevek k zgodovini žensk v slovenskem prostoru (1848–1900). *Zgodovina za vse: vse za zgodovino* 2, št. 1, 1994, str. 30–44.
- Vukmanović Tempo, Svetozar, *Privredni razvoj i socijalistička izgradnja (1948–1958): Izabrani govori i članci*. Beograd: Rad, 1964.
- Zatlin, Jonathan R., *The Currency of Socialism: Money and Political Culture in East Germany*. Washington: Cambridge University Press, 2007.

SUMMARY

Laundry Mechanisation, Consumption and Housework: The Impact of Purchase of Washing Machines in Individual Households on Introduction of Public Wash Houses in Socialist Slovenia

Polona Sitar

Socialism has reshaped the roles of men and women and opened the nuclear family. On the one hand, biological reproduction became a part of public sphere, while public space was becoming increasingly familiar to both genders. In this treatise we aimed to understand how in the period of socialist Slovenia (1945–1991) the introduction of public wash houses took place and their impact on placing housework from private to public sphere. We were also interested in the impact of purchasing a washing machine on the operation of public wash houses and placement of housework in public or private sphere.

For better understanding of public and official language of the socialist system, concerning housewives and housework through the lens of introduction of public wash houses in the early period of socialism, an analysis of the periodical *Sodobno gospodinjstvo* has been conducted. We have also used statistical data obtained from the Statistical Yearbook of People's Republic of Slovenia in order to assess their spread and accessibility. Contents and texts of washing machine advertisements of the sixties in the magazine *Naša žena* in the period of introduction of first washing machines to the market have been analysed. Oral history and interview analysis of interviewees born prior to World War II, who spent their active lives in socialism, enabled us to understand how individuals experienced historically relevant past events in their everyday lives.

We have discovered that, for women, washing by hand represented extremely strenuous work in both rural and urban environment. A network of social facilities, such as wash houses, sewing workshops and housekeeping agencies, were in socialism believed to provide means of disburdening women of their workload, with their help individual households that required women to look after their family would become a part of social production. We have established that public agencies were regarded as means of disburdening women of doing their duties rather than of providing assistance to families as a whole, we have observed that the discourse of housework as “woman's work” was still present. Social expectations for women to do housework and look after children remained present in the Yugoslav society in spite of their full-time employment.

As a result of general electrification of Slovene homes and an increase in their production, washing machines started to appear in individual households already in mid-fifties. With the development of modernisation, the increased mass consumption and production in Yugoslavia had an impact on increasing accessibility of washing machines in individual households, despite the fact that socialist consumption was based on the assumption that consumer goods as personal belongings would lose relevance. With the development of mass consumption washing machines no longer stood for luxury, after their rapid spread at the turn of the seventies they became a necessity in every home and requisites of normal, modern life.

The fact that every household owned its own washing machine aggravated the operation of public wash houses and the majority of women did their laundry in the privacy of their home rather than in wash houses. Washing clothes became a woman's individual responsibility, since household appliances, such as washing machines, enabled women to perform the most strenuous physical work on their own. Washing thus became work that had to be paid for in the period of public wash houses and with the emergence of washing machine this activity returned to the unpaid private sphere.

In the public discourse in the fifties, women were advised to spend their newly gained time, stemming from the fact that they were disburdened of workload in their households, participating in public life as equal citizens and devote their time to education and upbringing of children. The

emergence of household appliances was accompanied by a strong tendency to equip individual households with modern technical accessories; home was perceived as an expression of social status and individual identities. Public discourse encouraged women to aspire to cleanliness and tidiness of their homes as a symbol of her good taste and personal happiness. In mid-20th century, housework became also an expression of love and warmth, by doing laundry along with doing other housework women expressed their affection to members of their immediate families.